

ВИТОКИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІНАНСОВІЙ ДУМЦІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано наукову і реформаторську діяльність українських вчених-економістів у сфері державного управління, законодавства та фінансової політики. Аргументовано новаторство їхніх підходів до трактування ролі держави в економічному розвитку, викремлено принципи ефективного державного управління, що були обґрунтовані в українській фінансовій думці першої половини ХІХ ст.

The scientific and reforming practice of Ukrainian economists in the area of state administration, legislation and financial policy is analysed in article. A novelty of their approaches to the explanation of the state role in economic development is argued, the principles of effective state administration that were reasoned in Ukrainian financial thought of the first half of XIX century are underlined.

Ключові слова: українська фінансова думка, теорія державного управління, державні фінанси, реформи, модернізація, інституційне забезпечення.

Keywords: Ukrainian financial thought, public administration theory, public finances, reforms, modernization, institutional providing.

Розроблення сучасної концепції управління реформами актуалізує завдання творчого засвоєння вітчизняного досвіду вироблення і реалізації стратегії, програми та конкретних заходів модернізації економіки. З огляду на це важливого значення набуває проблема взаємозв'язку державної ідеології, економічної науки, теорії державного управління, політики уряду та правового регулювання економічного розвитку, а також їх теоретичне осмислення в історичному контексті.

Наукова та урядова діяльність українських вчених-економістів отримала певне висвітлення в історико-економічних публікаціях останніх років. Зокрема, розвиток економічної теорії та ідеології урядових реформ став предметом дослідження колективу авторів монографічного видання «Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс» [1]. Персоніфікований підхід до дослідження наукових здобутків української фінансової думки репрезентовано фундаментальним тритомним виданням «Фінансова думка України» [2]. Залишаються поза увагою законотворча діяльність та внесок у розроблення теорії державного управління видатних представників української суспільної думки та університетської науки першої половини ХІХ ст.

Метою даної публікації є представлення змісту та практичних результатів наукової та реформаторської діяльності українських вчених у сфері державного управління та економічної політики, які зберігають актуальність за умов посилення суспільних запитів до ефективності управління реформами.

На зламі XVIII–XIX ст. завдання внутрішньої економічної та фінансової політики опинилися в центрі уваги суспільних діячів та науковців. Цьому сприяли, з одного боку, загострення політичної ситуації та посилення конституційних настроїв у суспільстві, а з іншого – наростання труднощів у сфері господарства – розлад грошового обігу, зменшення міжнародного кредиту, падіння курсу рубля, криза сільського господарства, що виявляла суперечності між потребами економічного розвитку й архаїчними інститутами землекористування, фінансових відносин, державного управління та ін. У цей час видатними представниками української економічної думки було запропоновано та аргументовано прогресивні ідеї щодо перетворень у галузі законодавства, фінансів, земельних відносин, розвитку промисловості та торгівлі. Початок XIX ст. ознаменований реформаторськими ініціативами в галузі російського законодавства та фінансової системи, автором яких був наш співвітчизник М. А. Балудянський. На цей період припадає також педагогічна та наукова діяльність основоположників класичної традиції в українській економічній думці Т. Ф. Степанова, В. Н. Каразіна та І. В. Вернадського, чий творчий доробок з питань суспільного господарства та державних фінансів потребує докладного висвітлення у контексті модернізації суспільства та розвитку економічної науки.

Систему заходів, спрямованих на зміцнення фінансів, збільшення багатства держави, підвищення державного добробуту й удосконалення інституційного забезпечення економічного розвитку, запропонував у низці науково-публіцистичних праць, листів до найвищих урядових посадовців Російської імперії та особисто до царя наш видатний співвітчизник, український просвітитель, громадський діяч, енциклопедично освічена людина, вчений і винахідник, засновник Харківського університету – Василь Назарович Каразін (1773–1842 рр.). В основі його проектів були ідеї активної діяльності держави, коли вона виступає джерелом прогресивних перетворень. Програма реформ, запропонована В. Н. Каразіним, відповідала його суспільно-політичному ідеалу політичного устрою країни у формі конституційної монархії та науковому світогляду, що базувався на ліберальних і гуманістичних цінностях. Процвітання країни та народний добробут він вважав найвищою метою державної діяльності.

Головне значення для аналізу суспільних поглядів В. Н. Каразіна та проекту пропонуваного ним суспільно-політичних та економічних перетворень має знаменитий лист цареві, написаний у березні 1801 р. Однією з основних ідей щодо удосконалення системи державного управління, яку в обережній формі пропонує вчений, є обмеження самодержавства і запровадження виборних органів державної влади. Утвердження прав підданих і застосування «самовладдя для обуздання самовладдя, пожертвування людству власними вигодами» заради спільного блага, вчений вважав основою суспільної довіри, що «є життям промислів, матір'ю суспільних чеснот і джерелом благоденства» [3, с. 9]. Без довіри до правосуддя, зазначав В. Н. Каразін, слова «громадянин» і «вітчизна» –

порожній звук. Автор проекту удосконалення державного управління та народного господарства закликав правителя «задати правильний рух головним колесам державного потягу, – і всі решта підуть правильно». Серед таких «головних коліс» суспільного розвитку, на думку вченого, не лише свобода, а й відповідальність, і громадська активність, що досягаються, найперше, освітою і відповідним вихованням. Найдосконаліші закони, вказував він, залишаться без користі в народі розбещеному і темному. «Не жезл денно і ношно владою піднятий, змусить виконувати закони, але набагато дієвіше власне переконання в їх користі. Таким чином закони будуть охоронятися мораллю, і доброзвичайність – законами» [3, с. 11]. Ці положення про єдність і взаємозв'язок моральних устоїв, формального права і механізмів реалізації законів характеризують інституціональні підходи до трактування суспільної еволюції в поглядах ученого.

В. Н. Каразін розрізняв матеріальний, моральний і політичний добробут народу, ставив його в пряму залежність від зростання народонаселення, його економічної активності, а також від способів державного управління. Займаючись економічними дослідженнями та науково-громадською діяльністю, він розглядав питання реформування аграрних відносин і управлінсько-державної сфери, розвитку підприємництва з позицій пріоритету народних інтересів. В. Н. Каразін виступив з обґрунтуванням розвитку «домоводства» – національного господарства. Таким чином, у проектах реформування державного управління, аграрних відносин, державних фінансів і грошового обігу В. Н. Каразін виступав послідовним прихильником ліберального курсу розвитку економіки на засадах законності, розкріпачення продуктивних сил народу і технічної модернізації.

Визначна роль у становленні фінансової науки, правознавства, університетської освіти, науковому обґрунтуванні модернізаційних реформ, упорядкуванні законодавства та визначенні інституційних основ економічного розвитку належить вихідцям із Закарпаття І. С. Орлаю, В. Г. Кукольнику, П. Д. Лодію та М. А. Балудянському, які в історію науки увійшли як російські вчені, хоча самі себе вони називали карпаторосами. Найвагомий внесок у модернізацію фінансової системи, законодавства та державного управління належить Михайлу Андрійовичу Балудянському (1769–1847 рр.) – видатному вченому-економісту та юристу, фахівцю у галузі державного права та управління, педагогу, публіцисту, теоретику національної економіки. Основними концептуальними джерелами економіко-правової системи М. А. Балудянського, що дістала втілення в проектах реформ державного управління, фінансів і законодавства, стали концепція фізіократів (А. Тюрго, Ф. Кене); теоретична система політичної економії А. Сміта; ідеї філософів-просвітителів (Монтеск'є, Вольтер); реформи «*désportes éclairés*» в Австро-Угорщині; німецька теорія права (Пуфендорф, Лейбніц, Вольф, Томацій); вчення про державне управління та фінанси Й. Зонненфельса [4, с. 19].

У двадцять сім років М. А. Балудянський отримав ступінь доктора права, протягом 1789–1803 рр. став визнаним фахівцем у галузі правознавства, викладав політичну економію та державне право у Пештському університеті, очолював кафедру політичних наук. У 1803 р. був запрошений російським урядом до Петербурга на посаду професора по кафедрі політичної економії в Учительській гімназії, а після її реорганізації (1816 р.) –

до Педагогічного інституту, де викладав політичну економію й фінанси, очолював кафедру й був деканом філософсько-юридичного факультету. У 1806–1808 рр. вчений опублікував у «Статистичному журналі» низку історико-теоретичних статей, а також підготував багатотомну працю політико-економічного характеру, в якій багато уваги присвятив розгляду питань кредиту, грошового обігу, фінансів, аграрному питанню тощо. У 1809 р. він очолив 4-е відділення Комісії зі складання «Свода законів» Російської імперії, готував усі найважливіші документи з політичних, фінансових та аграрних питань, що впливали на законодавчі заходи імператора Олександра I. Як глибокий науковець і державний діяч М. А. Балудянський не приступав до вирішення жодного питання без детального вивчення його історії, у своїх законопроектах, перш за все, зупинявся на умовах їх втілення в господарську і фінансову практику.

Вчений виступив з обґрунтуванням ідей модернізації державного управління та був безпосереднім учасником розробки «Плану фінансів на 1810 р.». Фінансова програма була побудована на раціональних засадах, частково навіть успішною практикою розвитку державних фінансів у Західній Європі, яку М. А. Балудянський ґрунтовно вивчав під час наукових студій за кордоном та викладацької діяльності в європейських університетах [5, с. 13–17]. Провідною ідеєю реформи слугувала «дефеодалізація» всієї системи державного господарства. План фінансів, зокрема, передбачав упорядкування бюджетної справи з метою усунення суб'єктивізму при розробці державних кошторисів і безконтрольності у їх виконанні. Водночас пропонувалося перебудувати оподаткування, ліквідувавши систему винних відкупів, скоротити непродуктивні витрати уряду, привести видаткову частину бюджету у відповідність з доходами та «податними можливостями» країни. Реформи в галузі державних фінансів, ідеологом яких був М. А. Балудянський, викликали опір консервативної частини суспільства, яка не сприймала ліберальних перетворень навіть у такому поміркованому вигляді.

Одним із оригінальних проектів М. А. Балудянського у сфері державного управління було обґрунтування необхідності реорганізації міністерств, утворених у ході реформи управління 1802 р., на колегіальних засадах. Незакінчений і недосконалий характер міністерської реформи особливо виявлявся у фінансовій сфері, де замість відповідальності, підконтрольності і гласності утверджувалися принципи бюрократизму і єдиноначального управління. У доповідній записці, поданій імператору, М. А. Балудянський писав: «Нинішнє запровадження міністерств передбачає діяльність чиновників-писарів, а не державних людей, що є головною причиною деспотизму. <...> У наш час де деспотизм? Він в управляючих місцях і особах, які діють з цілковито невизначеною владою і чинять безлад у виконанні справ (бюрократизм)» [5, с. 42]. Критично оцінюючи перетворення міністерського управління, здійснені у 1810–1811 рр., учений-реформатор у праці «О средствах исправления учреждений и законодательства в России» пропонував перетворити ради при міністерствах на колегіальний орган, що приймає рішення більшістю голосів. На державній службі М. А. Балудянський залишався вченим і зберігав безпристрасність у політиці, об'єктивність і наукові методи роботи. Свідченням найвищої оцінки його

професійних якостей слугує той факт, що протягом 1813–1817 рр. М. А. Балудянський викладав економічні й політичні науки братам імператора Олександра I – Миколі та Михайлові [5, с. 25].

У 1819 р., із заснуванням Петербурзького університету, вчений очолив кафедру енциклопедії юридичних і політичних наук, був обраний деканом філософсько-юридичного факультету і першим ректором Петербурзького університету. Його теоретичний курс політичної економії та фінансового права у восьми частинах містив виклад найпрогресивніших положень західної науки у сфері господарства, фінансів, права та державного управління і, що особливо важливо, – спроби з'ясувати, за яких обставин, в якій інтерпретації, за яких умов і якою мірою можливе застосування в державному господарстві Російської імперії нових ідей. Одночасно М. А. Балудянський працював референтом з політичної економії, фінансового й публічного права у Комісії з укладання «Свода Законів», а також у міністерстві фінансів Російської імперії. Він безпосередньо займався втіленням прогресивних положень науки у практику державного управління, законодавства та фінансів.

Варто зазначити, що до роботи у комісії з укладання «Свода Законів» були залучені кращі наукові сили Російської імперії, в тому числі немало наших земляків. Наприклад, видатний учений-економіст і статистик Д. П. Журавський також брав участь у розробленні проектів та підготовці урядових документів, у тому числі законодавчого характеру. Загалом позиція послідовників А. Сміта, що представляли класичний напрям в українській економічній думці (С. Ю. Десницький, В. Н. Каразін, М. А. Балудянський, Т. Ф. Степанов, Д. П. Журавський, І. В. Вернадський), полягала в тому, що необхідно визначити чіткі межі втручання держави в економічне життя і ці межі визначаються правом. З іншого боку, саме чітке визначення юридичних норм господарської діяльності та функціонування правових механізмів захисту власності, що створюються державою, може забезпечити істинну економічну свободу і можливості економічного розвитку. Відтак діяльність на державних посадах, участь у розробці законопроектів, робота по впорядкуванню та удосконаленню законодавства, підготовка проектів реформ виступали прямим продовженням і практичним втіленням наукового кредо прихильників суспільного прогресу на засадах економічного лібералізму.

Працюючи в комісії укладання законів, М. А. Балудянський займався підготовкою законопроектів, здебільшого з фінансових питань (записки про монетну систему, банки, податки, позики тощо). Він наполягав на необхідності звільнення селян від непрямого оподаткування предметів споживання, обґрунтував положення про негативний вплив кріпосницької залежності селян на нагромадження капіталу, послідовно виступав проти державного кредиту, за розвиток вільного підприємництва на основі приватного нагромадження капіталів. Готуючи документи для міністра фінансів Російської імперії Д. О. Гур'єва, М. А. Балудянський розробив «обширну меморію» [5, с. 4] про звільнення селян від кріпосницької залежності й запровадження системи оренди землі. Ця чотиритомна праця, що містила проект державних реформ у галузі земельних відносин і вирішення аграрного питання, була використана в процесі підготовки селянської реформи. До проекту

аграрної реформи М. А. Балудянського зверталися також при створенні міністерства державного майна (1837 р.). У 1826 р. вчений-реформатор був призначений начальником II-го відділення новоствореної імператорської канцелярії, де очолював роботу із законодавчого забезпечення державного господарства та фінансів Російської імперії. Завданням цієї установи, виникнення якої стало результатом реорганізації комісії з укладання законів, було створення Повного Зібрання Законів Російської імперії в хронологічному порядку, укладання Зведення діючих законів, а потім перехід до складання «Уложеній», тобто нових законів. За успішне здійснення кодифікації законів (під керівництвом М. А. Балудянського було укладено п'ятнадцять томів) він отримав титул дворянина, почесне звання статс-секретаря та імператорську медаль із цифрою XV.

Академічна діяльність ученого слугувала теоретичною основою для його проектів і реформ. Залишивши посаду ректора і викладацьку діяльність під тиском обставин, він не зрадив принципу свободи дослідження і викладання як головного права науки, залишився перш за все вченим, який щедро передавав іншим свої знання. Як теоретик-фахівець у галузі державного управління М. А. Балудянський був затребуваний у трьох відомствах: фінансів, юстиції та укладання законів. Архівні матеріали та дослідження XIX–XX ст. свідчать про його вирішальну роль не тільки у розробці програми реформування фінансів, що відома як «План фінансів на 1810 р.», а й подальших заходів модернізації системи державних фінансів (1812–1816 рр.), реформи державних селян П. Кисельова (1838–1841 рр.), грошової реформи Є. Канкріна (1839–1843 рр.). У 1839 р. М. А. Балудянський був призначений сенатором. Разом з тим, відомо про його участь у радикальних громадсько-політичних організаціях (участь у масонській ложі, декабристському русі) [4, с. 20].

Варто зазначити, що в роки викладання М. А. Балудянського в Санкт-Петербурзькому університеті його студентами були майбутні декабристи. Очевидно, вчений мав певний вплив на формування їх світогляду і майбутньої програми перетворень, що знайшла висвітлення, зокрема, у проектах конституції [6, с. 243]. Так, у «Русской Правде или Законодательной Государственной Грамоте великого народа Российского» Пестель визначив мету держави як «можливість благоденствія всіх і кожного», а оскільки суспільне благо має перевагу над індивідуальним благом, то «істинною метою державного устрою обов'язково має бути якомога більший добробут численної кількості людей у державі». Уряд при цьому має бути засобом досягнення народного благоденствія, а не «народ для благ уряду». Найкращою системою економічного устрою, що забезпечить створення народного багатства, проголошувалося «дарування свободи, яка повинна бути і в торгівлі, й у промисловості» [7, с. 134–135]. У статтях М. А. Балудянського, як пізніше у програмі декабристів, простежується симпатія до фізіократії. Автор «Економічної системи» вважав, що головною галуззю господарства має бути землеробство, а розвиток мануфактури має відбуватися не за рахунок протекціонізму уряду, а на основі вільного нагромадження капіталів.

Положення, які відповідають концепції модернізації господарства та державних фінансів, запропонованої М. А. Балудянським, відстоював інший представник класичного напрямку в українській економічній думці першої половини XIX ст., професор політичної

економії і ректор Харківського університету, автор першого підручника з політичної економії в Україні та Росії – Тихін Федорович Степанов (1795–1847 рр.). Після закінчення Харківського університету за етико-політичним відділенням, у 1824 р. він отримав ступінь магістра політичної економії та статистики за твір «О политическом равновесии» [8, с. 21]. У 1830 р. науковець одержав можливість практичної апробації своїх економічних поглядів, працюючи на урядовій посаді в Державній комісії з погашення боргів у Петербурзі. У цей період у періодичних виданнях «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Литературная Газета», «Сын Отечества» та ін. Т. Ф. Степанов опублікував низку праць, присвячених актуальним економічним проблемам, у яких доводив, що забезпечення економічної свободи потребує активної діяльності держави щодо створення відповідних правових умов. Розглядаючи основні проблеми політичної економії – про суть і джерела багатства, співвідношення виробництва і розподілу – з позицій класичної школи, він підсилює їх дослідження соціальним аспектом. Соціальна спрямованість теоретичної концепції Т. Ф. Степанова та його ідей щодо фінансово-економічної політики держави визначалася тим, що науковий світогляд вченого базувався на традиційних для української економічної думки етико-гуманістичних засадах.

Виступаючи з позицій економічного лібералізму, Т. Ф. Степанов наголошував, що кожний вид діяльності повинен користуватися повною свободою. Вчений усвідомлював, що реалізація ідей свободи, загального добробуту, просвіти як основи морального прогресу суспільства і особистості потребує цілої системи заходів, спрямованих на перетворення існуючого суспільно-економічного устрою. Реформи має проводити держава – з єдиного центру, за єдиною програмою і єдиним законодавством, для чого необхідна «певна однастайність звичаїв і нравів» [9, с. 57]. Отже, в поглядах Т. Ф. Степанова на суспільство, державу та політико-економічні реформи очевидними є інституційні підходи до трактування соціального та економічного розвитку.

Теоретичні та практичні засади вирішення однієї з основних проблем економіки та державного управління – співвідношення загальної користі, суспільного блага, народного добробуту, з одного боку, та приватного інтересу, індивідуальної вигоди, грошового багатства, а з іншого – були предметом наукових досліджень видатного вченого-економіста, історика економічної думки, професора Київського Університету св. Володимира, пізніше – Московського університету, публіциста і громадського діяча Івана Васильовича Вернадського (1821–1884 рр.).

Вихідною категорією історико-теоретичного аналізу суспільного господарства та державних фінансів слугують, за І. В. Вернадським, потреби. Теорія потреб І. В. Вернадського містить їх розгорнуту характеристику та класифікацію, звідки прямо випливає, що окрім особистих потреб, які можуть бути задоволені у приватному порядку, на основі індивідуальної трудової діяльності, є ще й інші, які потребують соціальної взаємодії та надають особливої ваги суспільним формам організації людей, серед яких чільне місце належить державі. Він вважав, що для досягнення добробуту необхідне органічне поєднання економічних і політичних інститутів, приватного і суспільного господарства,

свободи економічної діяльності та її законодавчого регулювання [10, с. 49–53]. І. В. Вернадський наголошував на тому, що суттєве значення для задоволення потреб і досягнення суспільного добробуту мають державні фінанси, оскільки саме вони слугують матеріальною основою та головним важелем впливу на господарство. Науковець зазначав, що сфера державно-суспільних відносин має свої особливі закони. Завдання економічної науки, на думку І. В. Вернадського, полягає в тому, щоб визначити механізм поєднання індивідуальних і колективних інтересів, приватної та державної діяльності у сфері задоволення потреб. Одним із головних питань для вченого є «питання про ступінь участі, яку має брати суспільна влада в економічних відносинах індивідів, які живуть у державі, про ступінь обмеження приватного суперництва тощо» [11, с. 6].

І. В. Вернадський був прихильником чіткої законодавчої регламентації економічних відносин, що, на його думку, з одного боку, обмежує сваволю влади щодо сфери господарювання, а з іншого – забезпечує правила й порядок у діяльності, що заснована на економічній свободі. Він вказував на необхідність розроблення й дотримання прав власності як основи обміну та розвитку виробництва. Вчений зазначав, що порядок стягнення податків, ясність законів, швидкість і справедливість судочинства мають не менше значення для досягнення народного добробуту, ніж виробництво, правильний грошовий обіг і кредит [11, с. 34]. Отже, І. В. Вернадський, продовжуючи гуманістичні традиції української економічної думки, формував теоретичну основу інституційного забезпечення економічного розвитку.

Проведене дослідження дозволило сформулювати висновки, які зводяться до ряду положень.

У першій половині XIX ст. відбувався активний пошук нової методології економічної науки, розвивався процес структуризації економічного знання, що було викликано насамперед змінами умов господарювання, потребами демократизації державного управління та правового регулювання суспільного життя, становленням ринкових відносин. В українській економічній думці через розвиток її етико-гуманістичних начал та соціального спрямування відбувалося потужне утвердження фінансової науки, формування основ теорії державного управління і теорії економічної політики.

У наукових працях і державній діяльності видатних українських учених-економістів, правознавців, фінансистів отримали теоретичне обґрунтування та практичну реалізацію положення щодо пріоритету інтересів суспільства загалом над індивідуальними інтересами, домінування соціальних критеріїв суспільного прогресу над суто економічними, утвердження гуманістичних цінностей – особистої свободи, суспільної довіри та загального добробуту, необхідності правового забезпечення господарських відносин та економічного розвитку, обґрунтування принципів гласності, відповідальності, законності як основи державного управління.

Перспективним напрямом подальших досліджень є опрацювання та ситематизація історико-теоретичних аспектів урядових реформ у галузі державного управління та фінансів.

Література

1. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / [Л. П. Горкіна, С. О. Біла, В. В. Небрат та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук Л. П. Горкіної ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 760 с. : табл.
2. Фінансова думка України : в 3 т. / [автори-упорядники С. І. Юрій, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко] – К. : ТОВ «Кондор-Видавництво», Тернопіль : Економічна думка. – Т. 1: Монографія. – 2010. – 687 с.; Т. 2 : Енциклопедія. – 2010. – 584 с.; Т. 3 : Хрестоматія. – Ч. 1. – 471 с.; Ч. 2. – 734 с.
3. Каразин В. Письмо В. Н. Каразина, посланное Императору Александру в марте 1801 года / В. Каразин // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. – Харьков : Изд. Харьк. Ун-та, 1910. – С. 1–16.
4. Голубка С. «Економічна система» М. А. Балудянського / Степан Голубка. – Львів : Світ, 1998. – 228 с.
5. Фатеев А. Н. Академическая и государственная деятельность М. А. Балудянського в России / А. Н. Фатеев. – Ужгород : Типография «Школьной помощи», 1931. – 64 с.
6. Довнар-Запольский М. В. Идеалы декабристов / М. В. Довнар-Запольский. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1907. – 423 с.
7. Святловский В. В. История экономических идей в России // Историки экономической мысли России // В. В. Святловский, М. И. Туган-Барановский, В. Я. Железнов ; под ред. М. Г. Покидченко, Е. Н. Калмычковой. – М. : Наука, 2003. – С. 19–201. (Российская Экономическая Мысль).
8. Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики / Э. Л. Лортикян – Харьков : Консум, 2004. – 360 с.
9. Степанов Т. Ф. Речь о сущности, важности и назначении политических наук / Т. Ф. Степанов // РПТСХУ от 30 августа 1833 г. – Харьков, 1833. – С. 1–64.
10. Вернадский И. В. Об условиях благосостояния / И. В. Вернадский // Экономический указатель. – 1857. – № 3. – С. 49–53.
11. Вернадский И. В. Критико-историческое исследование об итальянской политической литературе до начала XIX века / И. В. Вернадский – М., 1849. – 118 с.